

ROMBOLÓ BIZONYTALANSÁGOK

A magyar társadalom meghatározó része mindmáig úgy gondolja: a rendszerváltás elhibázott dolog volt. A közvéleménykutatók számszerűsítik is a jelenséget: kutatási beszámolóik tanúsága szerint a felnőtt lakosság 45-65 százaléka elutasítja a rendszerváltást,¹ és alapvető hibának látja az átalakulás *radikalizmusát*.² A kritikát a késői Kádár-kor iránti nosztalgia kíséri: a visszasírt nyolcvanas évtized a biztonság, a szabad mozgás és a szoros mederben tartott, ellenőrzött egyenlőtlenségek történeti időszakaként jelenik meg a kollektív visszaemlékezésben. Ugyanakkor az emlékezet erősen szelektív: feledésbe megy az államszocializmus represszív jellege és a nyolcvanas évek megállíthatatlanul mélyülő gazdasági, társadalmi és politikai-legitimációs válsága.³ A kollektív felejtésnek több oka van. Fontos szerepet játszik a rendszerváltás nyomán bekövetkezett egzisztenciális váltások tömeges elbizonytalanító hatása,⁴ az emlékezetpolitika feletti rendelkezés csitulni nem látszó hatalmi konfliktusai,⁵ és persze a jobbra rejtőzködő, de mégis ott munkáló büntudat a múltban vállalt tisztátalan szerepekért.⁶ Tartván a lelepleződéstől és mások elfogult ítélezésétől, széleskörű tapasztalatok és érdekeltségek dolgoznak tehát a múltat illető, átfogó kritikai narratíva megszületése ellenében. Ebben a helyzetben viszont a közelmúlt képe töredezett és epizodikus marad. A visszapillantás közkeletű ábrázolásában a késői Kádár-kor válságai kevésbé „rendszer-specifikus” folyamatok termékei, mint inkább széles ívben szóródó, összetett egyéni-családi konfliktusok és krízisek megnyilvánulásai, amelyek természetük szerint igen gyengén köthetők átfogóbb társadalmi folyamatokhoz. A háttérben munkáló társadalmi-politikai struktúrát és annak mozgásait bemutató magyarázatok híján a közelmúlt története „privatizálódik”: a felemelkedés és a süllyedés, az előrejutás és a megtorpanás elbeszélései bezáródnak a magánszférába, és merőben individuális erőfeszítések lenyomatainak látszanak. A „privatizált” történelem háttére előtt a sikerekről és kudarokról folyó eszmecsere középpontjába a *biztonság* kerül, és ebből az individualizált látószögből értékelődnek az egyéni és csoportos krízisek éppúgy, mint

a rendszerváltás elmúlt harminc évének felmutatható teljesítményei.

BIZONYTALAN TÁMPONTOK

A múlt felé forduló közgondolkodás mély jelenkori *bizonytalanságokra* épül. Szélesebb beágyazódását az ország helyére és nemzetközi megbecsültségére vonatkozó diskurzus jelöli ki, amely a hazainál tágasabb társadalmi-politikai térben teszi mérlegre a mai magyar társadalom gazdasági, szellemi és morális teljesítményét. Ezeket az összevetéseket ambivalens érzések kísérik. Miközben széles támogatást élvez az ország uniós tagsága, a nap nap utáni szembesülés a Nyugattól és a környező országoktól való lemaradás tényével sokak számára állandósult fájdalom és a kollektíve elszenvedett „értékcsökkenés” igazságtalanságával szembeni lázadó indulat forrása. A behozhatatlannak megélt hátrány, illetve a lemaradás kezelésének szigorú uniós szabályai és eszközei ösztökélnek az elfordulásra: erősítik a különutas hazai megoldásokat, a bezáródás „saját” értékrendre és eljárásokra épülő kollektív magatartását és a befelé forduló beállítódást. Mindközben elhalványulnak az európai értékrend univerzalisztikus elemei, és fellazulnak az állampolgárok egyenlőségéhez kapcsolódó jogi és elosztási tartalmak.⁷ Ezen a talajon előtérbe kerül a zárt hazai társadalom maga által magamagának kiszabott, hierarchikus norma- és szabályrendszere, ami relativizálja a teljesítmények szabályozó erejét, és a társadalmi pozíciók alá-fölé rendelt viszonyainak referenciarendszeréhez köti az anyagi előrejutást és az elismerés intézményes rendjét.⁸ A siker és a kudarc e „belső” szabályrend szerint méretik, amely a partikuláris csoportok relativizált mindennapi értékítéleteivel reagál az elmúlt harminc év személyes és kisközösségi történetére, a csoportok legitimnek elismertetett szükségleteire és divergáló életformájára. A „saját” szabályok otthonosságáért ugyanakkor nagy árat kell fizetni. Az elismerés gyakran hatalmi küzdelmek és lobbierő kérdése lesz, miközben mindegyre sérül a társadalmi igazságosság.

A MAGYAR TÁRSADALOM MEGHATÁROZÓ RÉSE MINDMÁIG ÚGY GONDOLJA: A RENDSZERVÁLTÁS ELHIBÁZOTT DOLOG VOLT. A FELNÖTT LAKOSSÁG 45-65 SZÁZALÉKA ELUTASÍTTJA A RENDSZERVÁLTÁST, ÉS ALAPVETŐ HIBÁNAK LÁTJA AZ ÁTALAKULÁS RADIKALIZMUSÁT

Az eredmény a státuszok és az azokra épülő önértékelés folyamatos elbizonytalanodása, amit ütköző értékredek csillapíthatatlan konfliktusa kísér.⁹

A történeti nyomon követés világossá teszi az új társadalmi viszonyok és élethelyzetek volatilitását; azt, hogy bár a rendszerváltás óta eltelt évtizedekben sokak életében történtek pozitív változások, ezek ritkán tartósultak. A jövedelmi felemelkedést és annak megbecsültséget termő viszonyait több hullámban elmosták az egymást követő gazdasági válságok; a szerzett vagyonok gyakran áldozatul estek az olykor kényszerrektől sem mentes tulajdonszerzés kemény versenyének; a foglalkozás és pozíció szerinti társadalmi emelkedést pedig túlon túl gyakran és túlon túl sokak életében kérdőjelezték meg a munkanélküliség és a kényszerű visszavonulás hullámai. Mivel az emelkedés és süllyedés egymást követő ciklusait gyakran külső politikai és helyi hatalmi nyomás kényszeríti ki, az elvileg pozitív változások a társadalom többségének szemében átmeneti szerencsének és jókor mozgósított személyes befektetéseknek köszönhetőek, és bármikor megkérdőjelezhetőek.¹⁰ A legnagyobb odafigyelés és a legkiterjedtebb családi-baráti védőháló mozgósítása sem

elég a személyes eredmények tartós megvédésére: ha úgy fordul a kocka, feleslegesnek bizonyulhat a pár éve még értékesnek tudott új szakma elsajátítása; az eladósodás felemésztheti az élre tett forintokkal büszkén vásárolt lakást; a piaci lépéstartás kényszere alatt elolvadhat a vállalkozások értékes be rendezésekben megtestesült vagyona. Általános érzés, hogy a közvetlen családi-baráti körökön kívül nincs kire támaszkodni.¹¹ Nincs alanyi jogon járó védelem, ugyanakkor a potenciális támaszt nyújtó nagyobb intézmények – és ide akár a helyi önkormányzatokat is érthetjük – kívül esnek az egyén számára elérhető hálón. Pontosabban: elérésük és segítségük közvetlenül függ a politikai hovatartozástól vagy legalább a megfelelő politikai orientáció kifejezésre juttatásától, a legelesettebbek esetében pedig a szegényeket segíteni hivatott szervezeteknek való alávettség zokszó nélküli tudomásul vételétől.

A bizonytalanosság azonban nemcsak anyagi természetű. Sőt, az adatok szerint a relatív anyagi biztonság érzése szinte napról napra együtt változik a gazdaság állapotával. A növekedés éveiben – így napjainkban is – szeizmográfként reagálnak a vélemények: keresetük emelkedése és a javuló életszínvonalról szerzett közvetlen és közvetett tapasztalataik az embereket pozitívabb általános értékelésre sarkallják; a pozitív trend egyszersem látványosan mérsékli az

elégedetlenkedők táborát.¹² De mindez nem változtat a társas viszonyokból eredő bizonytalanosság további két összetevőjén: az egymást követő generációk között széles körben tovább hagyományozódó önértékelési válságon és az *identitáskeresés* konfliktusain.

A rendszerváltás alaposan megbolygatta a munkák és foglalkozások szokásszerű megítélését, ezáltal azt, ahogyan az emberek a maguk társadalmi helyére néztek, és amihez igazították a jövőre vonatkozó terveket és elképzeléseket, beleértve gyermekeik továbbtanulását. A foglalkozások, munkák korábbi presztízse hosszú évek, évtizedek társadalmi együttélésében csiszolódott ki, és jócskán támaszkodott a pozíciók társadalmi elrendezésére, amiben kiemelt jelentősége volt az uralom hierarchikus rendjéről szerzett tapasztalatoknak. Ez utóbbiak átfogták az uralkodó kommunista párthoz való viszonyulás árnyalatait, és – az igazodástól az elhúzódásig, majd a csendes szembefordulásig – felölelték a rendszer politikai alapvetéseivel szembeni magatartások válfajait. A politikai tartalomtól, az önértékelés személyes és kollektív mozzanatait mindenekelőtt a munkák tartalmára, a munkamegosztást kísérő együttműködés

jellegére és – legfőként – a teljesítményre épültek, és híven tükrözték a nyolcvanas évek kvázi-piaci viszonyai közepette lassan elmozduló életpályákat.

A rendszerváltással a korábbi igazodásnak az átmenetiséget tükröző státusz- és identitásviszonyai jórészt érvényüket veszítették.

Az értékrend új tartalmait a piac

alakítja. A sikeresség és az elismerés új kritériuma a versenyképesség és a piaci adaptációban felmutatható eredményesség lett. Ez utóbbi átfogja a vállalkozói képességek és teljesítmények széles tárházát, a munkavállalói alkalmazkodás új piaci jegyeit, és magába olvasztja az előzmények nélkül színre lépő, új munkák és foglalkozások széles körét.¹³ Ezzel párhuzamosan átértelmeződnek a közzsféra hierarchikus viszonyai. A piaccal való összevetésben a foglalkozások és munkák vonzó jegye az állam garantálta biztonság, a pozíciók alá-fölé rendeltség szerinti rendje, ami elvileg előre kalkulálható módon kijelöli az előrelépés pályáit. Megfordítva: az állammal való összevetésben kitűnik a piac nyújtotta választások és döntések szabadsága és az állandó kísérletezés adta egyéni kibontakozás elvi lehetősége. Az átalakulás évtizedeiben ebben az elkülönült formában azonban ritkán jelent meg az állam és a piac mint a viszonyítás két egymástól élesen elváló entitása. Az önértékelés középpontjába éppen az állam és a piac kombinálására épített átmenetiség került, ami a ma-

ga kiiktathatatlan bizonytalanságaival átitatta, és mindmáig formálja az egyéni és a kollektív énképet. Elsősorban a vállalkozással kísérletező rétegekre jellemző a felemás beágyazottság és a két rendszer közötti ingadozás bizonytalansága, ami nehezen enged teret az egyéni szabadságot és a szabad közösségi beágyazottságot megjelenítő, „nyugatias” polgári önkép kidolgozásának.¹⁴

Az identitás állami és piaci komponenseinek egyre csak zajló egybemosódása, ugyanakkor a közösségi nyomás a két szféra közötti vagylagos választásra azt közvetíti az érintettek számára, hogy a munkák és foglalkozások közötti szabad mozgás kényszerűen korlátozott, a státuszuk pedig bizonytalan. Az állami és piaci kötődések szünni nem akaró szembefordítása és erkölcsi tartalmú versenyztetése lassan száműzte a legitim diskurzusok tárházából az új egyéni és kollektív identitások alapjairól és összetevőiről folytatható nyilvános diskurzust, és a státusz és identitás itt érintett vetületeit a privátszférába delegálta: egyéni-családi választások és döntések kérdésévé transzformálta. E folyamatok nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy mind az egyéni, mind a közösségi identitásformálódás lassú

és bizonytalan kísérő jelensége maradt a rendszerváltásnak, és ez a személyes és kollektív önértékelést gyakran borulékonyra és könnyen megbolygathatóvá teszi.

Mіндеzt megfontolva, rá kell jönnünk: a rendszerváltást mindmáig kísérő bizonytalanságoknak csak egy része lett volna kiküszöbölhető a nagyobb társadalmi csoportokra szabott, rétegspecifikus szabályokkal működtetett támogatási rendszer révén. Egy ilyen rendszer segíthette volna a vállalkozások és a közszolgáltatások stabilizálását, a középrétegek ingadozó megélhetésének folyamatos korrekcióját, valamint a jövedelmi és adózási politikák átgondoltabb és igazságosabb kialakítását. De a társadalmi mobilitás serkentésén túl aligha nyújtott volna alapot az önértékelés és az identitások egészségesebb és magabiztosabb tartalmainak kimunkálására, különösen pedig a munkaerőpiacról és a közszolgáltatásokból kiszoruló, az állami és a piaci szférában egyaránt partszélre sodródó, tartósan elszegényedő rétegek társadalmi újraintegrálására.

Az államhoz és a piachoz fűződő viszony stabilizálása személyre szóló szociálpolitikai eszköztárat követelt volna meg, valamint az elismerések rendszerének nyilvános vitákban történő kialakítását. Egy efféle tágas elosztási rendszer kidolgozása mindmáig várat magára. Mindez azt is jelenti, hogy a rendszerváltás utáni társadalom később oly sokat kárhozottat

„botfúlúsége”, rezzenéstelen és semleges viszonya a szociális feszültségek kezelése iránt nem egyszerűen a kormányok mulasztása. Annak részesei vagyunk mindahányan, akik érzékeltük ugyan a tömeges bizonytalanságokat, sőt, az azokból egymásnak feszülő indulatokat is, de bízunk a „spontán” javulásban, ideértve a társadalom széles rétegeinek biztonságot adó gazdasági és politikai feltételrendszer kiformalódását. E feltételek talaján pedig a csoportközi szolidaritás és integratív együttélési formák kibontakozását vártuk.

A JÓLÉTI VÁLASZ

A széles körű és tartós státuszbizonytalanság és az azzal járó tömeges önértékelési válság kezelésére mindazonáltal új válaszok születtek. Ezek a válaszok mindenekelőtt az anyagi elbizonytalanodásra ígértek panaceát, de a társadalmi használatban csakhamar fény derült a társadalmi státuszok tartalmát érintő, összetett hatásukra. A rendszerváltó programokban (mindenekelőtt az SZDSZ emberjogi elképzeléseiben és az MDF-nek a „szociális piacgazdaság” meg-

A KIHÍVÁSOK EGYÉRTELMEŰVÉ TETTÉK: A SZÉLES KÖRBEN IGÉNYELT NAGY INTÉZMÉNYI REFORMNAK AZ ÚJ PIACI FELTÉTELEKHEZ IGAZODÓ JÓLÉTI ELLÁTÁS KIÉPÍTÉSÉN KELL NYUGODNIA

honosításáról szóló elgondolásában) még hangsúlyos egyenlőségi gondolat néhány éven belül feledésbe merült, és – szinkronban a közgondolkodás átalakulásával – a társadalmi-politikai diskurzus középpontjába a *biztonság* ügye került. A vita, mint láttuk, a társadalmi státuszok és az azokra

épülő identitások tartalma és az elismerés töredezettsége körül forgott – a témát kísérő ideológiai-politikai vetélkedések azonban kevés megnyugvást hoztak. A biztonság megteremtéséért folytatott egyéni és kisközösségi küzdelmek eredményeinek borulékonyága és a nyomukban járó társadalmi konfliktusok szaporodása egy idő után nyilvánvalóvá tette az igényt átfogó intézményi megoldásokra. Ezeknek a megoldásoknak az új piaci működésmód keretében kellett választ adniuk az elbizonytalanodott státuszok, valamint a tömegesen megrendült önértékelések és identitások kihívásaira. A kihívások egyértelművé tették: a széles körben igényelt nagy intézményi reformnak az új piaci feltételekhez igazodó *jóléti ellátás* kiépítésén kell nyugodnia.¹⁵

Ennek jegyében került a jóléti átalakítások élére a társadalombiztosítás reformja és azzal párhuzamosan a szociális támogatások új alapokra helyezett segélyezési rendszere. A két elkülönülő rendszert szabályozó törvények jelezték, hogy a kilencvenes évek közepére kimerültek a biztonságteremtés társadalmi tartalékai. Ezért átfogó újraszabályozásra volt szük-

ség, ami „rendet tesz” a finanszírozás és az ellátás társadalmi viszonyaiban. A kiindulást ehhez a *társadalombiztosítás* és a *segélyezés* új intézményeinek éles kettéválasztása, valamint elkülönülő szabály- és működési rendjük felállítása jelentette.

A két független elosztórendszer rendeltetése az volt, hogy válaszoljanak az anyagi biztonság szükségleteire, de egyúttal világos különbséget tegyenek az új társadalmi berendezkedés társadalmi hátterét adó két nagy csoport: a munkapiacról kiszorult, *rászoruló* szegények és a foglalkoztatottként vagy vállalkozóként önmaguk megfinanszírozásához *hozzájárulást* nyújtani képes közép- és felső rétegek között. E különbség megalkotásával legitim csatorna nyílt az intézményes elkülönítésre: társadalmi küzdelmek tárgya lett a besorolás az egyik vagy a másik rendszerbe.

A különbségtétel közvetlen tartalma nem pusztán a háztartások stabilizálására igénybe vehető összegek nagyságrendje volt, bár ez sem volt elhanyagolható: a kétezres évekre a bérkiáramláshoz igazított nyugdíjak elérték a foglalkoztatottak keresetének mintegy 70 százalékát, miközben a legalacsonyabb nyugdíjak a kifizetett segélyek átlagának 6-7-szeresére emelkedtek.¹⁶ De ennél fontosabb volt a mindmáig megőrzött *státusz tartalom*. A munkaerő-piacon veszélybe került vagy munkáját elvesztő dolgozó immáron viszonylag könnyűszerrel „átigazolhat” nyugdíjasnak – új társadalombiztosítási jogai folytán –, és nem túlzottan megterhelő anyagi veszteség mellett biztonságban tudhatja magát megingathatatlan státuszát illetően. Ezzel pedig a bizonytalanságok egyik legfontosabb területén kapott állami segítséget, aminek révén státuszának jelentéstartalma a tartósság és szívósság mozzanataival gazdagodott.

Ugyanakkor a szervezett munkák világából végleg kiszorultak és az elemi életfeltételeik biztosítására képtelen mélyszegénységben élők útja csak a szegényházi ethosz értékrendje szerint működtetett segélyezési rendszerbe vezethet. E második rendszer pecséttel igazolja a másodrendűséget, és önfenntartó működése révén elzár minden csatornát a többségi munkák és támogatások rendszerébe való átlépésre. Az új szociális törvény nem köntörfalazott. A javarészt a helyi önkormányzatok által megállapítandó segélyeket a közösségekben elismert *szükségleti minimumokhoz* igazította, és csak azoknak folyósította és folyósítja, akik egy vagy más, „*önhibájukon kívüli*” okból sodródtak ki a munkaerőpiacról. Az már csak további fejlemény, hogy e másodrendű státusz a több-

ség szemében jogossá teszi a szűkmarkúságot, amit az elosztás helyi bírái általában a köz pénzével való racionális gazdálkodás elvével indokolnak. A beállítódás mit sem módosult a kötelező részvételt előíró közmunkaprogramok széleskörű bevezetésével, amelyek tisztességgel megélhetést és rangos munkát ugyan nem biztosítanak, viszont – a hatóságilag felügyelt munkavégzést a segély feltételül szabván – tovább mélyítik a „dologtalannak” elkönyvelt szegényekkel szembeni előítéleteket.¹⁷

Státusztartalmuk szerint a segélyek tehát rögzítettként a máságot, és a gyakorlatban a szegények többsége számára elzárják a kiemelkedés, a „rendes” többséghez való visszatalálás lehetőségét. Ezáltal újabb elemmel gyarapították a bizonytalanságok feletti társadalmi küzdelmek tárházát: gazdag táptalajt teremtettek a középrétegek önértékelési korrekciója számára. A biztos társadalmi pozíció elismertségének nap nap után megerősített

visszaigazolását jelenti a megoly szerény bérért végzett munka, valamint az immár ahhoz társuló jog a visszahúzódásra az egyenjogúság elvét megtestesítő társadalombiztosításba. A jobb helyzetűek biztonságérzetét pedig főként az javítja, hogy közvetlen befolyásuk van az új rendszer alakítására az önkormányzatokban elfoglalt képviselőiken és pozícióikon keresztül.

A jóléti reform lényegét jelentő, 1997-ben meghozott nyugdíjtörvény – előnyös hozadékainak köszönhetően – hamar kerettörvényként kezdett viselkedni: a kétezres évek elejére kialakított nem kevesebb mint 102 nyugdíjjogosultsági szabály számos foglalkozási csoport számára kényelmes csatornát biztosított a belépéshez; sőt, egyes esetekben a nyugdíjas és a foglalkoztatotti lét kombinálásához. Mindennek nagy szerepe volt a nyugdíjastársadalom gyors létszámnövekedésében, aminek a Gyurcsány-kormány a szabályok szigorításával igyekezett az útját állni, a Fidesz-kormány pedig a rokkantsági nyugdíjak totális felülvizsgálatáért indított 2011-es támadással, majd a rokkantnyugdíjak rendszerének megszüntetésével. Az utóbbi lépéssor igazából csak kihasználta a két elkülönített rendszer előnyeit: a nyugdíjasok között a legszegényebbek többszázéves rétegét – létalapjuk kényszerű megvonásával – gyakorlatilag át helyezte a segélyezés önkormányzati rendszerébe.

E módosítások azonban nem változtattak a lényegen: a társadalombiztosítási és az attól elkülönült segélyezési rendszer kettőse legitim keretet teremtett a szegények és a nem szegények intézményes elkülö-

nítésének, és ezzel mélyen belenyúlt a rendszerváltás utáni társadalom struktúrájába. Ugyanakkor az elkülönítési modell legnagyobb ára, hogy megnyitotta a kaput a *kettős társadalom* intézményes felépítéséhez. A jóléti jogosultságok kettős rendszere az állampolgáriság tartalmainak megkettőzésére épül, amiből törvényszerűen következik, hogy a jobb helyzetűek biztonságát végső soron a kasztba zárt szegények szavatolják: a többségi státuszokhoz kötődő bizonytalanságok eliminálásának a szegényellátás rendszere adja a biztos talapzatát. Az alárendelődés megerősíthetetlennek látszik, és ebben nincs különbség a kormányok irányultsága szerint: a kettős jóléti struktúrát mind a szocialista, mind a konzervatív kurzusok szociálpolitikájuk kiinduló keretfeltételeként kezelték, illetve kezelik. A társadalmi gyakorlat pedig nemcsak a szolidaritásnak a segélyezés önkormányzati rendszeréből való fokozatos kiiktatásával, hanem az elkülönítés életformává emelésével is informálja a közönséget a személyes biztonság és önbecsülés érdekében alkalmazott kasztszerű különválasztások legitimitásáról.

Persze a kasztszerű elkülönítéseket nem maguk az intézmények „csinálják”. Az alá-fölé rendelés az intézmények használatában közben formálódik. Ahogy a jóléti elosztás példáján igyekeztem megmutatni, milyen fekvő általános bizonytalanságok és az azokra adott kollektív válaszok hiánya alakítja az elosztás kettős intézményi rendszerét és az intézmények belső működésének hierarchikus rendjét. A jóléti elosztás hierarchiái a társadalmi pozíciókból deriválódnak, és amellett, hogy rögzítik a státuszok és azok elismertségének különbségeit, körbejelölik (és felügyelik) a társadalmi integráció terét.¹⁸

E határhúzás legfontosabb tartalma – láttuk – a szegények elkülönült terekbe rendelt, másodrendű állampolgári mivoltának intézményesítése. Ugyanakkor elkülönült intézményeik, munka- és életpályáik, valamint kapcsolatrendszerük száműzése a kollektív társadalmi terekből csak látszólag segíti a többségi társadalmi csoportok biztonságos helyzetének fenntartását. A tartalmától megfosztott állampolgári egyenlőség teret enged a spontán és intézményes lefokozásnak, amivel veszélyes út nyílik a *társadalmi tagság* megkérdőjelezéséhez. Az így szétváló utak álommossá a demokratikus jogok és részvételek rendszerét, amivel a jobb és rosszabb helyzetűeket egyaránt bizonytalan társadalmi és politikai terekbe szorítják. E körülmények messze túlmutatnak az újraelosztás problémáin. Mindazonáltal az újraelosztás szigorú-

an elkülönülő két nagy intézményrendszer fenntartja a hozzáférések és pozíciók átjárhatatlanságát, amivel rögzíti a kettős állampolgári tartalmak intézményesítését és a biztonságteremtés megfosztásokra épülő rendszerét.

Mindez nem törölhető el egy tollvonással. A kiút az egységes állampolgári jogra épülő társadalombiztosítás felépítése lehetne, a segélyezés elkülönült, kasztszerű rendszerének eliminálásával. A váltáshoz szükséges széles társadalmi érdekeltség megteremtése a tömeges biztonságérzet helyreállítását és az állampolgáriság univerzális rendszerének megerősítését kívánja. Mindezt sokat tehetnek a politikai erők és a kormányok, de az áthangolódás elsősorban a közgondolkodás lassú átalakulásán múlik. A társadalmi biztonságérzet megerősödésével talán nem minden jogalap nélkül reménykedhetünk a lassú átalakulásban.

JEGYZETEK

1. SZEITL Blanka: *A rendszerváltás megítélése 2014-ben*, Budapest, TÁRKI, 2014, http://old.tarki.hu/hu/news/2014/kitekint/20140224_rendszer.html; SZEITL Blanka: *A rendszerváltás megítélése Közép-Európában*, Budapest, TÁRKI, 2014, http://old.tarki.hu/hu/news/2014/kitekint/20140319_rendszer.html; BÍRÓ-NAGY András (szerk.): *Rendszerváltás, demokrácia és a magyar társadalom*, Budapest, Friedrich-Ebert-Stiftung, 2016.
2. A „radikalizmus” kifejezést itt szokásos politikaelméleti jelentésénél szűkebb tartalommal használom. Összefoglaló kategóriaként értelmezve, a hazai rendszerváltás „túlzó” vonásaként felemlítettem, egymással is összefüggő jelenségek sorát fogja egybe. E jelenségek az átalakítás gyakran kritizált erőltetett tempójától a kompenzatórikus intézmények és intézkedések hiányának és a külföldi tőke „túl gyors” és „túl széleskörű” helyfoglalásának sokszor panasztól jelenségein át a tömegesen és zuhanásszerűen elszenvedett biztonságvesztésig ívelnek. Az egyes jelenségek önállóan is visszatérő elemei a rendszerváltás nyerteseiről és veszteségeiről szóló véleménykutatásoknak és interjú vizsgálatoknak, de a közöttük lévő összefüggések átfogó kritikájával is találkozunk. Lásd például: LAKY Teréz 1992. A privatizáció magyarországi sajátosságai és néhány érzékelhető társadalmi hatása, *Szociológiai Szemle*, 1992, 45–61; FERGE Zsuzsa 2000. *Elszabaduló egyenlőtlenségek*, Budapest, Hilscher Egyesület.
3. A Kádár-rendszer utolsó szakaszának összetett válságjelenségeiről lásd: RAINER M. János: *A Kádár-korszak*:

- 1956–1989, Budapest, Kossuth, 2013; Romsics Ignác: A Kádár-rendszer legitimitásvesztése az 1980-as években, *RubicOnline*, 2009, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_kadar_rendszer_legitimitasvesztese_az_1980-as_evekben/.
4. KOLOSI Tamás – RÓBERT Péter: A magyar társadalom átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta, in *Társadalmi riport 2004*, szerk. KOLOSI Tamás – TÓTH István György – VUKOVICH György, Budapest, TÁRKI, 2004, 48–74.
 5. GYÁNI Gábor: A Kádár-kor a kollektív emlékezetben, in GY. G: *Relatív történelem*, Budapest, Typotex, 2007, 167–187.
 6. PATAKI Ferenc: Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika, *Magyar Tudomány*, 2010/7, 778–798.
 7. A „Brüsszellel” szembeni folyamatos kritika ellenére, Magyarország uniós tagsága mint az ország szuverenitásának, illetve az állampolgárok egyéni jólétének és szabadságának legfőbb letéteményese széleskörű támogatottságot élvez. (Lásd erről legutóbb például: Medián: Rekordszinten a magyar EU-tagság támogatottsága, *Portfolio*, 2019. március 1.) A sűrű elégedetlenségnek és a kitartó lojalitásnak ezt a ketősségét neveztem fentebb az Európához való viszony ambivalenciájának.
 8. A jelenségről és a háztartások szubjektíve megítélt jövedelmi pozíciójának változásairól lásd: MOLNÁR György – KAPITÁNY Zsuzsa: Mobilitás, bizonytalanság és szubjektív jóllét Magyarországon, *Közgazdasági Szemle*, 2006, 845–872.
 9. A probléma történeti kifejtéséhez lásd: TÖLGYESSY Péter: Zsákutcából zsákutcába. Az ismétlődően megrekedő magyar polgárosodás ellentmondásai, in *A magyar polgár*, szerk. MORCSÁNYI Géza – TÓTH István György, Budapest, Magvető–TÁRKI, 2016, 17–85.
 10. A társadalmi ranglétrán való emelkedés viszonylagosságáról és a rendszerváltás utáni régi/új státuszok bizonytalanságairól lásd: FERGE Zsuzsa: A rendszerváltás nyertesei és vesztesei, in *Társadalmi riport, 1996*, szerk. ANDORKA Rudolf – KOLOSI Tamás – VUKOVICH György, Budapest, Tárki, 1996, 414–443.
 11. ALBERT Fruzsina – DÁVID Beáta: *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest, Századvég, 2007.
 12. HUSZÁR Ákos: A szubjektív mobilitás változása Magyarországon, *Demográfia*, 2018, 5–27.
 13. A munkaerő-piaci alkalmazkodás sokrétű viszonyairól lásd: KÖLLŐ János: Tudás-avulás és „öregedés” a rendszerváltás utáni Magyarországon, *Magyar Tudomány*, 2002, 440–447.
 14. Az állammal szembeni ambivalenciák és a vállalkozók felemás kötődésének sokféle változatával találkozunk a hazai nagyvállalkozók körében végzett követéses kutatásunk második szakaszában. Lásd: LAKI Mihály – SZALAI Júlia: *Tíz évvel később. A magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2013.
 15. A folyamat részleteit és a jóléti térfoglalás gazdasági, szociális és politikai motívumait igyekeztem bemutatni korábbi munkámban: SZALAI Júlia: *Nincs két ország...?*, Budapest, Osiris, 2007.
 16. Saját számítások a Központi Statisztikai Hivatalnak a jövedelemelosztást és a háztartások jövedelem-felhasználását követő adatbázisán.
 17. CSOBA Judit: „Segély helyett munka”. A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai, *Szociológiai Szemle*, 2010/1, 26–50.
 18. A folyamat helyi változatainak gazdag bemutatását lásd: GERŐ Márton – VÍGVÁRI András: Közfoglalkoztatás, redisztribúció és helyi hatalom, *Esély*, 2019/2, 2–30.